

A Comparative Study of the Form and Decorations of Glass Bowls of the Timurid Era of Iran and the Mamluks of Egypt

Pardis Zarei¹, Masoumeh Zamani Saadabadi², Farnoush Shamili³

Received: 30 May 2024, Accepted: 31 July 2024

Doi: 10.22034/rac.2024.2038256.1086

Abstract

Glassmaking is one of the valuable arts of Iran and Egypt. Due to factors such as trade, war, migration, and other issues, there have been influences between these two lands in various fields, including the field of art, which has also been influential in the art of glass, based on historical and archeological documents from the Elamite period in Iran, it has a rich historical and artistic background, so that during different historical periods, valuable glass works have been left that show the dimensions of innovativeness in glass fabrication and decoration. During the Islamic era, Egypt (Fustat and Cairo) was one of the leading glass producers, and glassmakers migrated there from Islamic lands. The Mamluks, who ruled in Egypt, achieved great power during their rule, the most golden period in history, and they created these two lands separately. During the Islamic Renaissance, they gradually developed their military power and culture, reached a prominent position in the arts, and used many arts in all aspects of their lives, pure gems in a unique period of art and human history. However, the Egyptian school was one of those schools of art that came into being due to the divisions of Islamic art in the Islamic world. The art of glassmaking was one of the popular handicrafts, especially in producing enamel glass, enameled and gilded containers, and chandeliers. The growth and prosperity of glassmaking result from the influence, knowledge, and exchange of experiences of glassmaking artists between the main glassmaking centers, such as Iran and Egypt. Iran and Egypt have been among the pioneering lands of glass art and valuable works have been left from ancient times to the Islamic period and afterwards. Iran and Egypt have always been in contact with each other. Due to the role of Siraf port and the vital role of the Silk Road, the road leading to the shores of the Mediterranean Sea and Egypt, and the trade of artworks and the migration of artists, extensive relations were established between the two lands in various economic, cultural and artistic fields from the beginning of Islam to the end of the 7th century AH.

1. M.A at Art and Research, Faculty of Visual Arts, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran. (Corresponding Author). Email: p.zarei@tabriziau.ac.ir 0009-0003-8627-2399

2. Ph. D Candidate at Comparative and Analytic History of Islamic Art, Department of Advanced Studies in Art, School of Visual Arts, College of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: Masoumeh.zamani@ut.ac.ir

3. Associate Professor, Faculty of Visual Arts, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran. Email: f.shamili@tabriziau.ac.ir

This period was chosen because glass art was important in the Islamic era. On the one hand, glassmaking, which had stagnated after the Mongol invasion, was revived and prosperous due to Timur's actions and the gathering of the most skilled glassmakers in Samarkand. On the other hand, one of Egypt's most important glassmaking groups belongs to the Mamluk period of Egypt.

The study of Timurid and Mamluk glass bowls indicates a golden age of glassmaking in Egypt, where production surpassed contemporary Iranian bowls in quality and decoration. This study aims to study the decorations of glass bowls in Iran and Egypt in the Timurid and Mamluk eras in order to increase the knowledge of the art of glass and answer the fundamental question of what the differences and similarities between glass bowls in Iran and Egypt? to answer. The method of the present study is descriptive-analytical, and the method of collecting library information is descriptive. The results indicate that the bowl has a long history in Iran and Egypt and was mainly used for daily use. In some cases, it has also had a decorative aspect. By studying the glass bowls of the Timurid and Mamluk eras, it was concluded that Egypt in this era was spending a golden age in the field of glassmaking, and the glass bowls of this era were better than the bowls of Iran in terms of quality and decoration. Because Iran was involved in war during this period, a limited number of glass works have been made and survived. Iranian glass bowls are made in the shape of a cup and a wide mouth with different details, and Egyptian glass bowls are made in various forms, such as wide-mouthed bowls, cups, spherical, and plates. Iran's glass bowls were greenish and dark blue, and Egypt's were pale blue, opaque white, dark purple, brown, yellow, and gray. Iranian glass bowls often feature decorations ranging from minimalist styles to relief work combining figurative-abstract floral motifs with abstract, non-geometric designs. Egyptian glass bowls, decorated through enameling and gilding, combine iconic abstract motifs, Thuluth script, and floral, animal, and geometric patterns, often augmented with raised "eyebrow" or "feather" tape motifs. In terms of decoration, the glass bowls of Iran are devoid of decoration and decoration of reliefs. However, the glass bowls of Egypt are full of enamel decorations and gilding with various decorative motifs. The color of the body of the Iranian bowls is greenish and blue, and the body color of the Egyptian bowls is varied, including pale blue, opaque white, dark purple, brown, yellow, and gray.

Keywords: Glass art, Timurid glasswork of Iran, Mamluk glasswork of Egypt, glass bowls, Patterns, Decorations

مطالعه تطبیقی فرم و تزئینات کاسه‌های شیشه‌ای عصر تیموریان ایران و مملوکیان مصر^۱

پردیس زارعی^۲، معصومه زمانی سعدآبادی^۳، فرنوش شمیلی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۰

Doi: 10.22034/rac.2024.2038256.1086

چکیده

شیشه‌گری از جمله هنرهای ارزنده سرزمین‌های ایران و مصر است و از آنجاکه بین این دو سرزمین در مقاطع مختلف تاریخی تعاملاتی در زمینه‌های مختلف هنری اتفاق افتاده که در هنر شیشه نیز تأثیرگذار بوده است، این پژوهش با هدف مطالعه تزئینات کاسه‌های شیشه‌ای ایران و مصر در عصر تیموریان و مملوکیان به منظور افزایش دانش هنر شیشه با رویکردی تطبیقی انجام یافته است تا به این پرسش اساسی که وجوه تفاوت و تشابه کاسه‌های شیشه‌ای ایران و مصر به لحاظ فرم، نقوش و تزئینات کدام است؟ پاسخ دهد. روش تحقیق حاضر توصیفی-تحلیلی و شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای است. نتایج پژوهش با مطالعه فرم بدنه، پایه، تزئینات و نقوش کاسه‌های شیشه‌ای ایران و مصر حاکی از آن است که شیشه‌گری در دوره تیموریان ایران کم رونق اما در دوره مملوکیان مصر دوره‌ای درخشان را سپری می‌کرده است و از این رو کاسه‌های شیشه‌ای ایران به لحاظ فرم و تزئینات نسبت به نمونه‌های مصر ساده‌تر هستند. فرم بدنه پیاله‌ای و دهانه‌گشاد فرم مشترک بین نمونه‌های ایران و مصر و فرم کروی و بشقابی مختص نمونه‌های مصر است. کاسه‌های شیشه‌ای ایران از پایه مسطح اما کاسه‌های شیشه‌ای مصر از پایه‌ای کوتاه و بلند نیز برخوردار هستند. تزئینات آثار مزبور ایران هندسی، غیرهندسی و گیاهی بوده در حالی که آثار مصر از تنوع تزئینات و نقوش شامل نقوش انتزاعی محض هندسی، غیرهندسی و نوشتاری و نقوش شمایی-انتزاعی گیاهی و جانوری بهره‌مند بوده که با رنگ‌های متنوع و تکنیک‌های متفاوت به‌ویژه میناکاری اجرا شده است.

واژگان کلیدی: هنر شیشه، شیشه‌گری تیموریان ایران، شیشه‌گری مملوکیان مصر، کاسه‌های شیشه‌ای، نقوش و تزئینات

۱. مقاله حاضر مستخرج از پایان‌نامه پردیس زارعی در مقطع کارشناسی ارشد، رشته پژوهش هنر با عنوان «مطالعه تطبیقی فرم و تزئینات آثار شیشه‌ای عصر تیموریان ایران و مملوکیان مصر» به راهنمایی سرکار خانم دکتر فرنوش شمیلی و مشاور سرکار خانم دکتر معصومه زمانی سعدآبادی در دانشگاه هنر اسلامی تبریز است.

۲. کارشناس ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول).
Email: p.zarei@tabriziau.ac.ir

۳. دانشجوی دکتری تخصصی تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشکده‌های هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
Email: Masoumeh.zamani@ut.ac.ir

۴. دانشیار، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.
Email: f.shamili@tabriziau.ac.ir

استناددهی: زارعی، پردیس و زمانی سعدآبادی، معصومه و شمیلی، فرنوش (۱۴۰۳). مطالعه تطبیقی فرم و تزئینات کاسه‌های شیشه‌ای عصر تیموریان ایران و مملوکیان مصر. رهبویه هنرهای صناعی، ۴ (۲)، ۲۱-۳۰.

Doi: 10.22034/rac.2024.2038256.1086

https://rac.soore.ac.ir/article_722420.html

مقدمه

شیشه‌گری همواره در طول تاریخ مورد توجه بشر بوده و بر اساس اسناد تاریخی و باستان‌شناسی از دوره عیلامیان در ایران وجود داشته و از پیشینه تاریخی و هنری غنی برخوردار است به طوری که طی ادوار مختلف تاریخی آثار شیشه‌ای ارزشمندی بر جای مانده که مبین ابعاد نوآورانه در زمینه ساخت و تزئین شیشه و همچنین تحولات صورت گرفته در این زمینه است. رشد و شکوفایی شیشه‌گری را می‌توان حاصل تأثیر، دانش و تبادل تجربیات هنرمندان شیشه‌گر میان مراکز اصلی ساخت شیشه همچون ایران و مصر در نظر گرفت. ایران و مصر از سرزمین‌های پیشگام هنر شیشه بوده‌اند و از دوران باستان تا دوره اسلامی و پس از آن آثار ارزنده‌ای از این سرزمین‌ها بر جای مانده است. ایران و مصر همواره با یکدیگر در ارتباط بوده و با توجه به نقش بندر سیراف و نقش حیاتی جاده ابریشم و منتهی شدن این جاده به کناره دریای مدیترانه و مصر و تجارت آثار هنری و مهاجرت هنرمندان روابط گسترده‌ای در زمینه‌های مختلف اقتصادی، فرهنگی و هنری میان هر دو سرزمین از آغاز اسلام تا اواخر قرن ۷ ه. ق به وجود آمد که با آغاز جنگ‌های صلیبی و مناسبات سیاسی ایران و مصر به رکودی عظیم دچار شد. این تأثیرات و تبادل تجربیات، در ارتباط مستقیم با حکومت مملوکان که به دلیل موقعیت جغرافیایی و سیاسی خود، ایستادگی در مقابل غرب و شرق و همچنین به دلیل موقعیت‌های فرهنگی و هنری اهمیت بسیاری در جهان اسلام دارد، بیشتر شده است. در اوایل قرن هشتم هجری تصرف سوریه به دست غازان خان، سبب نفوذ ویژگی‌های هنر ایران در هنر مصر و سوریه شد که این تأثیر در آثار مملوکان قابل پیگیری بوده که در هنر شیشه دوره تیموری ایران به اشتراکاتی در فرم، نقوش و مضمون دست یافته و به طور کلی این تأثیرات متقابل در هنر شیشه دو سرزمین مذکور بازتاب داشته است. این بازه زمانی از این رو انتخاب شده که هنر شیشه در دوران اسلامی حائز اهمیت بوده و از یک طرف شیشه‌گری که بعد از حمله مغول دچار رکود شده بود، به واسطه اقدامات تیمور و گرد آوردن ماهرترین شیشه‌گران در سمرقند ترقی و رونق دوباره یافته و از طرفی دیگر یکی از مهم‌ترین عصرهای شیشه‌گری مصر متعلق به دوره مملوکی مصر است. لذا هدف اصلی پژوهش حاضر مطالعه تطبیقی فرم و تزیینات کاسه‌های شیشه‌ای ایران در عصر تیموریان و مصر در عصر مملوکیان برای افزایش دانش هنر شیشه که کم‌تر بدان پرداخته شده، می‌باشد تا به این پرسش اساسی که فرم و تزیینات کاسه‌های شیشه‌ای ایران و مصر فرم از چه شباهت و تفاوتی برخوردارند؟ پاسخ دهد.

روش تحقیق

این پژوهش از نظر هدف کاربردی (توسعه‌ای)، از نظر ماهیت و روش توصیفی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی است. داده‌ها و اطلاعات آن از طریق منابع کتابخانه‌ای معتبر گردآوری شده و به شیوه کیفی مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد. جامعه آماری پژوهش حاضر کاسه‌های شیشه‌ای مصر موجود در کتب تخصصی شیشه‌گری و معتبر در زمان تیموریان و مملوکیان است که در این پژوهش تمام این آثار مورد بررسی قرار می‌گیرد.

پیشینه تحقیق

در حوزه مطالعات هنری شیشه ازجمله تحقیقاتی که در مورد هنر شیشه ایران و مصر و نیز دوره تیموری و مملوکی نگاشته شده، می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد. حسن بلخاری قهی، معصومه زمانی سعدآبادی و سمیه اسدی (۱۴۰۱) در مقاله‌ای تحت عنوان «مطالعه تکنیک‌های ساخت شیشه از دوران هخامنشی تا تیموری در ایران» در فصلنامه هنرهای صناعی/ایران، علاوه بر شناخت تاریخ شیشه‌گری در ادوار نامبرده به بررسی تکنیک‌های ساخت شیشه و معرفی نمونه آثار ادوار فوق پرداخته‌اند. فریا مولازاده (۱۳۹۹) در مقاله با عنوان «مطالعه تحلیلی نقوش خوشنویسی، انسانی و گیاهی در تطبیق چند نمونه از شیشه‌های میناکاری دوره مملوکان در مصر و سوریه با فلزکاری ایلخانی و تیموری در ایران» در فصلنامه هنرهای صناعی/ایران، نقوش مشترک میان شیشه‌های میناکاری شده مملوکیان مصر و آثار فلزی ایلخانی و تیموری ایران را بررسی نموده است. معصومه زمانی سعدآبادی، سمیه اسدی و فرنوش شمیلی (۱۳۹۹) در مقاله «مطالعه سیر تحول کاسه‌های شیشه‌ای ایران از قرون ۴ ق. م تا ۷ ه. ق از منظر ریخت‌شناسی» در نشریه نگارینه هنر/اسلامی، نمونه کاسه‌های شیشه‌ای متعلق به دوره‌های پیش و پس از اسلام را مطالعه نموده و همچنین به تشریح و تبیین تحولات کاسه‌های شیشه‌ای ایران به لحاظ ریخت‌شناسانه پرداخته‌اند. زمانی سعدآبادی و فرنوش شمیلی (۱۳۹۹) در مقاله «بررسی عناصر نوشتاری بر روی آثار شیشه‌ای ایران و مصر در قرون ۳-۷ ه. ق» در نشریه پژوهش در هنر و علوم/انسانی، به تاریخچه شیشه‌گری ایران و مصر در قرون اسلامی، شیوه ساخت و تزئین آثار شیشه‌ای و نیز به تحلیل عناصر نوشتاری مورد استفاده بر روی آثار شیشه‌ای ایران و مصر در قرن‌های ۷-۳ ه. ق پرداخته‌اند. در مقاله «مطالعه تطبیقی نقوش آبگینه دوران سلجوقی ایران با فاطمیان مصر در سده‌های ۵ و ۶ هجری قمری» نوشته آرزو خانپور و نعیمه انزایی (۱۳۹۴) در شماره نهم نشریه مطالعات تطبیقی هنر، سی و چهار مورد از آثار

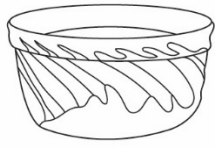
عصر اسلامی در قرن‌های ۵-۳ ه.ق یکی از مراکز مهم بازرگانی دریای خلیج فارس بوده در این سال‌ها کاوش شد و آثاری از کوره‌های شیشه‌گری و قطعات شیشه‌ای مربوط به این دوره به دست آمد که اشاره‌ای به وجود کارگاه شیشه‌گری در این بندر دارد (پوپ، ۱۳۹۰: ۱۴۷-۱۴۱). در قرون بعدی تا حمله مغول اشیای شیشه‌ای زیبایی در کارگاه‌های شیشه‌گری ایران ساخته می‌شد. این هنر در قرون چهارم و پنجم ه.ق رونق بسیار یافت، به‌طوری‌که در دوره سلجوقی به حد اعلا تولید و زیبایی رسید (مرتضایی، ۱۳۸۱: ۶۷). در این دوران شیشه‌گری ایران، در مقایسه با دیگر ممالک اسلامی، از رونق بیشتری برخوردار بود و ظروف ساخته‌شده از شیشه بیشتر و متنوع‌تر از دیگر کشورهای اسلامی است (Kroger, 1995: 22). به‌طوری‌که در قرن چهارم ه.ق محصولات شیشه‌ای ایران به دیگر ممالک جهان صادر می‌شده است. کشمکش‌های سیاسی در اواخر دوران سلجوقی منجر به فرمانروایی خوارزمشاهیان بر ایران گردید اما در فرصت کوتاه حکومت ایشان تحولی در هنرها از جمله شیشه‌گری را نمی‌توان انتظار داشت. زیرا حمله مغول چنان ویرانی به بار آورد که اکثر آثار نابود و صنایع و هنرها به دست فراموشی سپرده شدند. کمبود آثار شیشه‌ای از این دوران حاکی از آن است که این هنر شکوه دوران قبل را بازیافت (پوپ، ۱۳۹۰: ۱۴۸). در دوره ایلخانان شیشه‌گری رو به انحطاط نهاد و برای مدت طولانی این هنر دچار رکود شد. دوره تیموری یکی از دوره‌های درخشان هنر اسلامی محسوب می‌شود و در این دوره پیشرفت‌های قابل توجهی در عرصه‌های مختلف صورت گرفته است. دوره تیموری در شکل جنبه‌های متنوعی از هنرهای اسلامی و رونق آن موقعیتی بسزا داشته است. با این وصف کوشش امرای تیموری در اعتلای هنرهای اسلامی انکارناپذیر است زیرا ایشان با جمع‌آوری هنرمندان و صنعت‌گران توانستند در سمرقند، بخارا، هرات، خراسان و فارس مرکزیت هنری برجسته‌ای به وجود آوردند. تیمور پس از تسخیر بغداد گروه زیادی از هنرمندان و صنعت‌گران را به سمرقند گسیل داشت. بافندگان، سفالگران، شیشه‌گران و اسلحه‌سازان از دمشق به پایتخت آورده شدند. شیشه‌گری هم در دوره مورد بحث رونق داشت و هنرمندان روزگار تیموری در شیشه‌گری و میناکاری مهارت و شهرت بسزایی داشتند. تیمور گروهی از شیشه‌گران را در سمرقند گرد هم آورد و به دنبال این کار شیشه‌گری در این ناحیه رونق یافت. پاره‌ای از این شیشه‌گران از مردم سوریه بودند که در سمرقند سکونت داده شده بودند. ورود شیشه‌گران سوریه به ایران بعدها موجب انتقال شیشه‌گری از ایران به مناطق دیگر شد. گرگان

شیشه‌ای ایران و مصر به لحاظ نقوش بررسی و خط تطبیقی بین آن‌ها ترسیم شده است. براین اساس موضوع بررسی تطبیقی تزئینات کاسه‌های شیشه‌ای ایران و مصر مورد پژوهش جدی و مستقلی واقع نشده، لذا مقاله پیش رو که به شناسایی و مطالعه تطبیقی این آثار در عصر تیموریان و مملوکیان می‌پردازد، حائز اهمیت خواهد بود.

هنر شیشه‌گری در ایران

شیشه‌گری در ایران از هنرهای صناعی دیرینه‌ای است که در طول قرون گذشته فراز و فرودهای زیادی را پشت سر گذاشته است. آغاز شیشه‌گری دوران اسلامی در قرن اول و دوم هجری قمری زاینده اختلاط تمدن‌های امپراتوری روم شرقی، پارت و ساسانی در ایران است. شیشه‌گری در ایران پس از رکود کوتاهی در سال ۱۲۸ ه.ق با روی کار آمدن عباسیان دوباره رواج یافت (عطارزاده و هوشیار، ۱۳۹۶: ۲۰۳). فاتحان عرب عمدتاً از تخریب صنایع پیشرفته محلی خودداری نموده و در عوض هوشمندانه از اینان در ساخت محصولات خود بهره گرفتند و می‌توان گفت شیشه‌گری ساسانی در قرون اول و دوم هجری به تدریج به شیشه‌گری اسلامی تغییر یافت (Rick, 2002: 39). در قرون نخستین اسلام سلسله‌های ایرانی به‌خصوص آل‌بویه در شکل‌گیری هنر اسلامی سهم بسزایی داشته است. حدود سه قرن پس از استیلای مسلمانان بر ایران، هنر شیشه مورد توجه واقع شد و به لحاظ فرم و تزئینات تغییراتی کرد. سرزمین ایران در قرن‌های ۳ و ۴ ه.ق زیر لوای سامانیان -یکی از بزرگ‌ترین سلسله‌های مستقل ایران پس از اسلام- تجدید حیات علمی، فرهنگی و هنری یافته و از آسایش مادی و معنوی برخوردار شد. در ادوار تاریخ ایران هر زمان که هنرمندان از آسایش و آرامش برخوردار بودند آثار بارزشی به یادگار گذاشته‌اند. یکی از خدمات مهم شاهان سامانی توجه به هنر و ادبیات بوده، به‌طوری‌که می‌توان گفت دوره آن‌ها نهضتی برای هنر ملی ایران به شمار می‌رود (علام، ۱۳۸۶: ۷۸). این توجه به هنرمندان و صنعت‌گران، سبب پیشرفت هنر شیشه شد (نصری اشرفی، ۱۳۸۸: ۴۲۶). طی سالیان گذشته، چنین تصور می‌شد که اشیای شیشه‌ای دوران اسلامی فقط در مصر، سوریه و بین‌النهرین ساخته شده‌اند اما آثار شیشه‌ای متعددی مختص دوران اسلامی در ایران کشف شده است. در کاوش‌های باستان‌شناسی نیشابور، ری، تورنگ‌تپه در گرگان، تپه میل ورامین، هرمزگان، ساوه، دقینوس در کرمان، شهر حریره کیش و... تعدادی از ظروف شیشه‌ای مربوط به قرن‌های ۳ و ۴ ه.ق به دست آمد. همچنین بندر سیراف که در دوران ساسانی و

جدول ۱. کاسه‌های شیشه‌ای تیموریان ایران (نگارندگان).

تصویر ۱: عصر تیموریان	
تصویر	ترسیم خطی
	
تزئینات هندسی شامل خطوط مورب (Carboni&Whitehouse, 2001: 23)	
تصویر ۲: عصر تیموریان	
تصویر	ترسیم خطی
	
تزئینات هندسی خطوط موج. (Carboni&Whitehouse, 2001: 23)	
تصویر ۳: عصر تیموریان	
تصویر	ترسیم خطی
	
تزئینات غیرهندسی مارپیچ و نقوش گیاهی گل (Carboni, 2001: 256)	

مطالعه کاسه‌های شیشه‌ای

استفاده از کاسه در زندگی انسان قدمتی هزاران ساله دارد. کاسه در تعریف کلی، ظرفی توگود و دهان‌گشاد است که برای مصارف روزمره از آن استفاده می‌شود و گاه جنبه تزئینی و تشریفاتی دارد. در مرحله اول از مطالعه کاسه‌های شیشه‌ای به بررسی کلی تصویرهای مربوط به کاسه‌های شیشه‌ای ایران و مصر و سپس به بررسی وجوه تفاوت و تشابه کاسه‌های هردو سرزمین پرداخته می‌شود. «جدول ۱» شامل کاسه‌های شیشه‌ای ایران و «جدول ۲» دربردارنده کاسه‌های شیشه‌ای مصر است.

رنگ کاسه‌های ایرانی اغلب شفاف بی‌رنگ با ته‌رنگ سبز می‌باشد و یک مورد کاسه به رنگ آبی وجود دارد. کاسه‌های مصر

که از آن به عنوان مرکز تولید شیشه در عصر تیموری یاد می‌شود و همچنین تخت سلیمان شواهدی مبنی بر شیشه‌گری در ایران پس از ویرانی که مغول‌ها در اواخر قرن هفتم به وجود آوردند ارائه می‌دهند (Carboni&Whitehouse, 2001: 23).

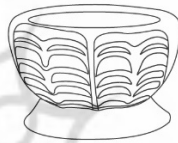
هنر شیشه‌گری در مصر

مصریان باستان از ماهرترین شیشه‌گران بوده‌اند چنانکه آثار برجای‌مانده از آن دوران گواهی بر این ادعا است. در طول دوران اسلام، مصر (فسطاط و قاهره) از تولیدکنندگان اصلی شیشه به شمار می‌رفت و شیشه‌گران از سرزمین‌های اسلامی به آنجا کوچ می‌کردند (Tait, 2012: 132). در دوره فاطمی هنر شیشه در مصر به درجه عالی رسید و قاهره و فسطاط مراکز عمده شیشه‌گری بودند و ظروف شیشه این دو شهر در ردیف عالی‌ترین ظروف شیشه ساخته شده قرار داشت که طرز عمل و اسلوب‌های مختلف دوره طولونی در این عصر تکمیل گردید. در این مقطع از تاریخ شیشه‌گری، علاوه بر تغییر کلی فرم شیشه، نقاشی و خطاطی بر روی شیشه با رنگ‌های کوره‌ای و لعاب‌های رنگی متداول شد و نوعی شیشه که اصطلاحاً مینایی نامیده می‌شود پا به عرصه وجود گذاشت. شیشه‌گران مصری به‌واسطه مهارت در ساختن ظروف زینتی شهرت یافتند. مقدار زیادی آثار لعابی-نقاشی از حفاری‌های فسطاط به دست آمده است (دیماند، ۱۳۸۹: ۲۲۲). معلوم نیست که مسلمانان اولین بار در چه زمان و مکانی دست به ساخت شیشه‌های مینایی مطلقا برده‌اند اما می‌توان شروع این حرکت را به سقوط حکومت فاطمیون مصر در ۵۷۶ هجری مطابق با ۱۱۷۱ میلادی به دست صلاح‌الدین یوسف الایوبی و به دنبال آن مهاجرت صنعت‌گران مصری به سوریه مربوط دانست (کونل، ۱۳۸۴: ۸۶). در کاوش‌های باستان‌شناسی در فسطاط تعداد زیادی شیشه‌های تکه‌تکه با تزئینات شگفت‌انگیز و همچنین ظروف میناکاری و طلاکاری شده در مصر و سوریه در دوره ایوبیان و ممالیک به دست آمده است. دو مکان که تعداد قابل توجهی شیشه در آن یافت شده است عبارت‌اند از: القشیر القدیم (یک مکان تجاری مابین قاهره و دریای سرخ در مسیر اقیانوس هند)، و حما در سوریه که به احتمال زیاد از مراکز تولید شیشه بودند (Carboni&Whitehouse, 2001: 23). طی حکومت مملوکیان شیشه‌گران مصر و سوریه به‌واسطه مهارت در ساختن ظروف زینتی شهرت یافتند. تزئینات زراندود و میناهای چندرنگ به نحو بسیار عالی و چشمگیر بر روی شیشه‌ها پدیدار شده و چنان اقبال یافتند که در حجمی فراوان و با بهایی گزاف به نقاط مختلف خاورمیانه و اروپا و حتی چین در دوردست‌ها صادر شدند (کونل، ۱۳۸۴: ۸۶).

جدول ۲. کاسه‌های شیشه‌ای مملوکیان مصر (نگارندگان).

تصویر ۴: عصر مملوکیان	
ترسیم خطی	تصویر
	
تزئینات میناکاری و طلاکاری شده شامل نقوش انتزاعی محض هندسی و نوشتاری، نقوش شمایی-انتزاعی گیاهی و جانوری. کتیبه‌ای به خط ثلث حاوی «عز لمولانا السلطان الملك المجاهد علی بن داوود عز نصره» به معنی سبجان مولای ما سلطان المالك المجاهد ابن داوود پیروزی او مبارک باد. این کاسه کروی شکل تقدیم به سلطان مالک اشرف عمر دوم شده است. (Carboni&Whitehouse, 2001: 268)	
تصویر ۵: عصر مملوکیان	
ترسیم خطی	تصویر
	
تزئینات با تکنیک میناکاری و طلاکاری و شامل نقوش انتزاعی محض هندسی و نقوش شمایی-انتزاعی گیاهی. (Carboni&Whitehouse, 2001: 272)	
تصویر ۶: عصر مملوکیان	
ترسیم خطی	تصویر
	
تزئینات با تکنیک میناکاری و طلاکاری شامل نقوش شمایی-انتزاعی گیاهی و انتزاعی محض هندسی و نوشتاری: کتیبه‌ای به خط ثلث بر روی درب و بدنه ظرف "السلطان الملك... العالم..." وجود دارد. (Carboni&Whitehouse, 2001: 269)	

جدول ۲. کاسه‌های شیشه‌ای مملوکیان مصر (نگارندگان).

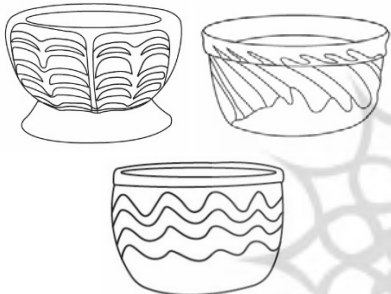
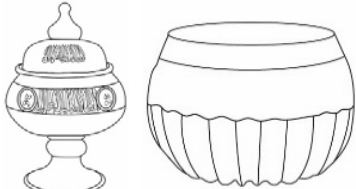
تصویر ۱: عصر مملوکیان	
ترسیم خطی	تصویر
	
تزئینات نوار افزوده. (Carboni&Whitehouse, 2001: 141)	
تصویر ۲: عصر مملوکیان	
ترسیم خطی	تصویر
	
تزئینات نوار افزوده. (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۵۹)	
تصویر ۳: عصر مملوکیان	
ترسیم خطی	تصویر
	
تزئینات نوار افزوده. (Carboni&Whitehouse, 2001: 140)	

در رنگ‌های بنفش تیره، سفید، آبی تیره و روشن، قهوه‌ای، زرد و خاکستری می‌باشد. ارتفاع کاسه‌های ایرانی از ۳ تا ۶ سانتی‌متر و از قطر ۸ سانتی‌متری برخوردار هستند. فرم کاسه‌های ایرانی به صورت پیاله‌هایی تو گود که دو مورد از آن‌ها اندازه قطر دهانه با اندازه قاعده یکسان بوده به‌غیر از یک نمونه که اندازه قطر دهانه آن نسبت به قاعده بیشتر بوده و به عبارتی دهانه کاسه نسبت به نمونه‌های دیگر گشادتر است.

جدول ۳. پایه کاسه‌های شیشه‌ای (نگارندگان).

پایه کوتاه	پایه مسطح
	

جدول ۴. فرم کاسه‌های شیشه‌ای (نگارندگان).

فرم کاسه پپاله‌ای
فرم کاسه دهان‌گشاد
فرم کاسه بشقاب‌ی
فرم کاسه کروی

کاسه‌های شیشه‌ای مصر به صورت دهان‌گشاد، بشقاب‌ی، پپاله‌ای و کروی تقسیم می‌شوند. در فرم بشقاب‌ی سطح مقطع کاسه به قدری گشاد و به سمت بیرون باز شده و شکلی شبیه به فرم بشقاب به خود گرفته است. در فرم کروی دهانه کاسه به سمت داخل جمع شده و شکل بدنه آن فرمی کروی و گردی دارد. در حالت کلی، کاسه‌های ایران و مصر از یک بخش اصلی و ثابت با عنوان بدنه برخوردار هستند که با توجه به روش‌های مختلف ساخت و تزیین شده‌اند. پایه به عنوان عنصر متغیر فرم کاسه در نمونه‌های ایرانی مسطح و ساده بوده و در نتیجه از ایستایی بهتری برخوردار است. پایه کاسه‌های مصر در سه گروه مسطح، کوتاه و بلند قابل تقسیم‌بندی است (جدول ۳).

نمونه‌ای از کاسه‌های شیشه‌ای مصر دارای پایه‌ای استثنایی است که در نمونه‌های دیگر وجود ندارد. پایه این کاسه بلند با فرم مخروطی به طور قابل توجهی پهن و عریض شده و هرچه از سمت قاعده پایه به سمت بالا پیش می‌رود از پهنای پایه کم شده و جمع‌تر و باریک‌تر می‌شود (تصویر ۷).

نمونه‌های کاسه‌های شیشه‌ای ایران و مصر فاقد درپوش بوده به‌غیر از یک نمونه استثنایی که بالای بدنه کروی بزرگ حاوی

تصویر ۷. کاسه شیشه‌ای مصر با پایه بلند و عریض (Carboni&Whitehouse, 2001: 272)

تصویر ۸. کاسه شیشه‌ای درپوش‌دار مصر (Carboni&Whitehouse, 2001: 269)

جدول ۵. مطالعه کاسه‌های شیشه‌ای ایران و مصر به لحاظ فرم بدنه، پایه و تزئینات (نگارندگان).

شماره تصویر	فرم بدنه				پایه			تزئینات		
	پایله‌ای	دهان‌گشاد	کروی	بشقابی	مسطح	کوتاه	بلند	انتزاعی محض		
								هندسی	غیر هندسی	نوشتاری
۱ ۲ ۳	*				*			*		
	*				*			*		
		*			*			*		*
۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶		*				*		*		*
	*					*		*		*
			*		*			*		*
		*				*		*		*
				*			*		*	
			*				*		*	*

افزوده با استفاده از رشته‌هایی اغلب به رنگ سفید دورتادور بدنه کاسه و گاه به صورت خطوط ساده و گاه با استفاده از ابزار به آن فرم نیم دایره‌ای و بریده‌بریده اجرا شده است. تزئینات نقوش انتزاعی محض نوشتاری با استفاده از خطوط ثلث در مدح و ستایش پادشاه بوده که در نهایت ظرف مورد نظر را به همان شخص منسوب می‌دادند. نقوش شمایل - انتزاعی جانوری در یک نمونه حاوی نقوش پرندگان شناسایی شد. نقوش شمایل - انتزاعی گیاهی شامل انواع گل‌های چند برگ که پرتکرارترین آن شش برگ، پنج‌برگ و نقوش شبدری و انواع نقوش گل و گیاه که داخل مدالیون‌ها به صورت گلبرگ، مابین خطوط نوشتاری به صورت گل و گیاه، تزئین ردیفی از حاشیه‌ها و یا مابین نقوش هندسی استفاده شده است. نقوش انتزاعی محض هندسی انواع چندضلعی‌ها اعم از دایره، دوزنقه، انواع ستاره‌های دوازده پر و شش پر که هرکدام توسط رنگ‌های مینا رنگ‌آمیزی شده و گاه داخل مدالیون دایره‌ای شکل به عنوان نقوش اصلی و گاه جهت تزئین حواشی تزئینات اصلی به عنوان نقوش فرعی و خطوط مورب و موج مورد استفاده قرار گرفته است. نقوش انتزاعی محض غیرهندسی، فرم‌های نیم‌دایره یا بریده‌بریده‌ای که توسط ابزار بر روی نوار افزود اجرا می‌شده را دربر دارد. شایان ذکر است شیشه‌گر از ترکیبی از نقوش در تزئین اغلب کاسه‌های مصر بهره برده است. «جدول ۶» نکات اشتراک و افتراق تزئینات کاسه‌های شیشه‌ای تیموریان ایران و مملوکیان مصر را نمایان می‌سازد.

درپوش‌کنندگی است که بالای این درپوش خمیر شیشه‌ای هم‌رنگ با رنگ اصلی بدنه که جداگانه به آن متصل شده و هنرمند شیشه‌گر توسط ابزار شیشه‌گری فرم اشکی به آن داده تا به هنگام برداشتن و گذاشتن درپوش از آن استفاده شود.

تزئینات کاسه‌های شیشه‌ای ایران اغلب با فن دمیده در قالب با نقوش تزئیناتی انتزاعی محض هندسی و غیرهندسی و گیاهی بوده و هنرمند شیشه‌گر پس از دمیدن مذاب شیشه درون قالب آن را توسط میله دم درون قالب چرخانده تا شیارهایی مورب بر روی کاسه ایجاد شود. در یک نمونه از کاسه شیشه‌ای ایران نقش به صورت برجسته ایجاد شده است که این نقش شامل خطوط مارپیچی متحدالمرکزی است که به صورت وارونه در بالا و پایین کاسه و طرحی از گل در کف کاسه اجرا شده است. تزئینات کاسه‌های مصر به مراتب متنوع‌تر از کاسه‌های شیشه‌ای ایران بوده و حاوی تزئیناتی با استفاده نوار افزوده است. این کاسه‌ها دارای نقوش انتزاعی محض هندسی و نوشتاری، نقوش شمایل - انتزاعی جانوری و گیاهی می‌باشند که با استفاده از تکنیک میناکاری و طلاکاری با رنگ‌های غالب قرمز، آبی و سفید ترسیم شده‌اند. «جدول ۵» دربردارنده ویژگی‌ها و عناصر بصری کاسه‌های شیشه‌ای مورد مطالعه در این پژوهش است.

حسب بررسی‌های انجام یافته در «جدول ۵» در رابطه با تزئینات کاسه‌های شیشه‌ای می‌توان اذعان داشت: تزئینات نوار

جدول ۶. نقوش مورد استفاده در تزئین کاسه‌های شیشه‌ای ایران و مصر (نگارندگان).

شماره تصویر	دسته‌بندی نقوش	آنالیز نقش مایه	نکات اشتراک	نکات افتراق
۱	۳ کاسه ایران	غیر هندسی - مارپیچ	۱- مورد استفاده در کاسه‌های هردو سرزمین جهت تزئین	۱- استفاده به عنوان نقش مایه اصلی جهت تزئین. ۲- به صورت نقش برجسته.
	۴ کاسه مصر	غیر هندسی - مارپیچ		۱- به عنوان نقش مایه فرعی. ۲- ترکیب با پیچک و نقوش نوشتاری. ۳- مزین با تکنیک طلاکاری و میناکاری.
۲	۴ کاسه مصر	نقوش هندسی	۱- یکی از عناصر تزئین در هردو کاسه می‌باشد. ۲- هردو درون مدالیون‌های دایره‌ای شکل قرار گرفته‌اند.	۱- دارای موتیف‌های پرمانند درون بازوان ستاره‌ها. ۲- تنوع رنگ مینایی کمتر. ۳- از شش عدد پر تشکیل یافته است. ۴- فقط یک مورد در مرکز درون کاسه موجود است.
	۵ کاسه مصر	نقوش هندسی	۳- هردو نقش مایه به صورت میناکاری و طلاکاری مزین شده‌اند.	۱- تنوع رنگ مینایی بیشتر. ۲- از دوازده عدد پر برخوردار می‌باشد. ۳- در تعداد زیاد بر روی پایه، سطح بیرونی کاسه و سطح داخلی کاسه تکرار شده است. ۴- درون ستاره فرمی از گل شش برگی وجود دارد.
۴	۳ کاسه ایران	گیاهی	۱- مورد استفاده جهت تزئین کاسه.	۱- نقش اندازی شده به صورت نقش برجسته. ۲- تنها یک نمونه در کف ظرف. ۳- احتمالاً سبک پردازی شده از گل پنج‌پر باشد.
	۴ کاسه مصر	گیاهی	۱- در تعداد مختلف که درون مدالیون‌های دایره‌ای شکل قرار گرفته و قسمت بیرونی و درونی کاسه برخوردار می‌باشد. ۲- به صورت میناکاری مزین شده است. ۳- طرح ساده به صورت ساده‌شده استفاده شده است.	
۶	۵ کاسه مصر	گیاهی	۱- هردو از نقش مایه تذهیب می‌باشد. ۲- به صورت میناکاری و طلاکاری مزین شده‌اند.	۱- به عنوان عنصر اصلی تزئین بر روی پایه، قسمت بیرونی و درون کاسه استفاده شده است. ۲- ترکیبی از گل‌های ختایی می‌باشد.
	گیاهی			۱- به عنوان عنصر فرعی جهت تزئین حاشیه بر روی پایه، قسمت بیرونی و درونی کاسه استفاده شده است. ۲- متشکل از نقوش اسلیمی.
۷	۶ کاسه مصر	نوشتاری	۱- هردو به خط ثلث نوشته شده‌اند. ۲- مزین به میناکاری و طلاکاری.	۱- فاقد هرگونه نقش تزئینی دیگر درون متن. ۲- درون کادری نواری شکل که دورتادور بدنه و درپوش ظرف کشیده شده. ۳- تکرار یک عبارت کوتاه در کل ظرف.
	۴ کاسه مصر	نوشتاری	۳- محتوای متون در خصوص مدح و ستایش یک مقام و یا سلطان. ۳- تقسیم‌بندی نوشته‌ها توسط نقوش گیاهی.	۱- در پس‌زمینه خطوط پیچک‌های گیاهی موجود می‌باشد. ۲- درون مدالیون‌های ابر به صورت یک‌درمیان با نقوش تزئینی دیگر قرار دارد. ۳- هر مدالیون حاوی قسمتی از یک جمله می‌باشد.

نتیجه‌گیری

کاسه یکی از ظروف پر استفاده و مورد نیاز بشر در هر مقطع تاریخی است. این ظرف در دو سرزمین ایران و مصر از قدمتی دیرینه‌ای برخوردار بوده و بیشتر جهت مصارف روزمره استفاده می‌شده و در برخی موارد نیز جنبه تزئینی داشته است. با مطالعه کاسه‌های شیشه‌ای عصر تیموریان و مملوکیان این نتیجه حاصل شد که مصر در این عصر دوران طلایی را در حوزه شیشه‌گری سپری می‌کرده و کاسه‌های شیشه این عصر به لحاظ کیفیت و تزئینات بسیار بهتر و مرغوب‌تر از کاسه‌های ایران است. چراکه ایران در این دوره درگیر جنگ بوده و تعداد محدودی آثار شیشه‌ای ساخته شده و برجای مانده است. کاسه‌های شیشه‌ای ایران در شکل و فرم پیاله‌ای و دهان‌گشاد با جزئیات متفاوت و کاسه‌های شیشه‌ای مصر در فرم‌های متنوع از قبیل کاسه دهان‌گشاد، پیاله‌ای، کروی و بشقاب‌ی ساخته شده‌اند. رنگ کاسه‌های شیشه‌ای ایران بی‌رنگ مایل به سبز و آبی تیره و رنگ کاسه‌های شیشه‌ای مصر آبی کم‌رنگ، سفید مات، بنفش تیره، قهوه‌ای، زرد و خاکستری بوده است. تزئینات کاسه‌های شیشه ایران هندسی، غیرهندسی و گیاهی بوده که این نقوش طرح ساده‌ای دارند. تزئینات کاسه‌های شیشه‌ای مصر شامل نقوش انتزاعی محض هندسی، غیرهندسی و نوشتاری و نیز نقوش شمایل‌ی-انتزاعی گیاهی و جانوری است که هنرمند شیشه‌گر به صورت تلفیقی از بهره برده است. این نقوش به صورت میناکاری و طلاکاری با استفاده از نوار افزوده نقوشی به فرم ابروبادی و یا پرماند می‌باشند. پایه مسطح و فرم کاسه پیاله‌ای و دهان‌گشاد فرمی مشترک بین کاسه‌های ایران و مصر است. درحالی‌که پایه کوتاه و بلند و فرم بدنه کاسه‌بشقابی و کروی مختص آثار مصر است. نقوش هندسی، غیرهندسی و گیاهی در بین آثار دو سرزمین مشترک بوده و دیگر نقوش و تزئینات به مصر تعلق دارد. آنچه به نظر می‌رسد کاسه‌های

شیشه‌ای ایران و مصر از شباهت کمی برخوردارند و وجه تمایز در این آثار و در دوره تیموریان ایران و مملوکیان مصر بسیار است. علیرغم تعاملات دوسرزمین نامبرده در چند مقطع تاریخی، در این دوره این و تأثیر و تأثر در هنر چشمگیر نیست.

فهرست منابع

پوپ، آرتر آپم (۱۳۹۰)، *سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز، جلد پانزدهم؛ پیوست‌ها و تعلیقات*، تهران: علمی و فرهنگی.

عطارزاده، عبدالکریم و مهران هوشیار (۱۳۹۶)، *مجموعه هنر در تمدن اسلامی*. تهران: سمت.

علام، نعمت اسماعیل (۱۳۸۶)، *هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی*، ترجمه عباسعلی تقضلی، چاپ دوم، مشهد: به نشر.

نصری اشرفی، جهانگیر (۱۳۸۸)، *تاریخ هنر ایران*، تهران: آرون.

دیماند، موریس اسون (۱۳۸۹)، *راهنمای صنایع اسلامی*، ترجمه عبدالله فریار، جلد چهارم، تهران: علمی و فرهنگی.

کونل، ارنست (۱۳۸۴)، *هنر اسلامی*، ترجمه هوشنگ طاهری، چاپ پنجم، تهران: طوس.

گلدشتاین، سیدنی ام. (۱۳۸۷)، *کارهای شیشه؛ مجموعه هنرهای اسلامی گردآوری ناصر خلیلی*، جلد دهم، تهران: کارنگ.

مرتضایی، محمد (۱۳۸۱)، *فصل اول باستان‌شناختی جرجان، گزارش‌های باستان‌شناسی ۳*، تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی.

Ricke, Helmut. 2002. *Glass Art Reflecting the Centuries*, Dusseldorf, New York.

Carboni, Stefano & David Whitehouse (2001). *Glass of the Sultans*. New York: The Metropolitan

Tait, Hugu. 2012. *5000 years of glass*, Brithish Museum Press.

Kroger, J. 1995. *Nishapur, glass at the early Islamic period*. New York: The Metropolitan

Museum of Art.

Carboni, Stefano (2001). *Glass from Islamic Lands*. UK: Thames & Hudson.